

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת שמות, תש"ע
מספר 843מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

זהב השתיקה*

בחקר הסיפור המקראי כבר התבססה ההכרה בתחכום שבו, שאחד ממאפייניו הוא החסכנות בפרטים כדי שלא לטשטש את העיקר, כגון סיפור העקדה, ששתיקתו תוארה כמנוגדת לתיאור האפי הנרחב של הומרוס.¹ החסכנות בפרטי שמות אנשים בפרשתנו בולטת מאוד, והיא משרתת את הסיפור, שכן דלות המידע בתחום זה היא חלק מובהק מן התוכן ומעצימה אותו. כזאת היא ההימנעות מלהזכיר את הורי משה בשם סמוך להולדתו, ככתוב (ב:א-ב): "וַיֵּלֶךְ אִישׁ מִבֵּית לְוִי וַיִּקַּח אֶת-בֵּת-לְוִי וַתְּהֵרָה אִשָּׁה וַתֵּלֶד בֵּן וַתִּרְאֵהוּ אֹתוֹ כִּי-טוֹב הוּא וַתִּצְפְּנֵהוּ שְׁלֹשָׁה יָרְחִים". כך מכניסה אותנו התורה מיד לאווירת החשאיות שאופפת את ההיריון והלידה האלה, בשל הפחד מן המצרים, ובו בזמן היא גם הופכת את סיפור לידת משה למאפיין של לידות אחרות. קרוב לוודאי שכל בני ישראל עשו כמיטב יכולתם להסתיר מעיני המצרים התקשרויות לצורכי נישואים והבאת ילדים לעולם, וברור שגם נשים אחרות ניסו להציל את פרי בטןן בדרכים מדרכים שונות. אחרת משה שניצבת עליו בסתר לשמרו אף היא חסרת שם, ועד לרגע התייצבותה אף לא חשנו בקיומה,² שכן כך היא נראית לבת פרעה: ילדה עבריינה קטנה העומדת במקרה בין סבכי הגומא על שפת היאור, ובחוצפה ילדותית מתערבת בעניינים לא לה.

חסך נוסף בידע שמחזק את התוכן נוגע לשמה של בת פרעה.³ הסיפור משאיר אותה עלומת שם, כפי שהיא בעיני מרים, שמזהה את מעמדה לפי לבושה ולפי הדרת הכבוד שנערותיה נוהגות בה, אך אינה יודעת את שמה.⁴ הסתרה זו משרתת מטרה נוספת – הדגשת המסר של ההשגחה האלוקית המלווה את עם ישראל אף בשעות השפל שלו, שכן גזרת פרעה מתבטלת דווקא על ידי בתו. שמה אינו חשוב לפי שעה, לפיכך ציונו עלול להסיח את דעת הקורא מהמהלך האירוני של האירועים.⁵ אבל באפיזודה הקצרה הזאת מוסיף הכתוב להדגיש את תוארה "בת פרעה" בארבעה פסוקים רצופים. מידע עודף כזה חשוב דווקא על רקע החסכנות הכללית בסיפור. ברורה מאוד הסתרת שמו המקורי של משה, שם שנתנו לו הוריו:⁶ בשל הסכנה איש לא הזכיר את קיומו, לא לפני שהוטל ליאור ולא לאחר שניצל. על כן גם הקורא אינו יודע מה שמו, וגם כאשר אמו קיבלה אותו להנקה לא היה זה מעשה נכון לחשוף את האמת על נסיבות לידתו, דבר שעלול היה לקרות אם היה מתברר שבמשפחה הזאת מכירים אותו בשם נוסף.⁷

* על פי האמרה: אם הדיבור כסף, השתיקה זהב.

¹ בעקבות ניתוחו המפורסם של א' אוארבך, מימזיס; התגלמות המציאות בספרות המערב, תרגם ב' קרוא, ירושלים תשכ"א, בפרק "צלוקתו של אודיסאוס".

² בתחילת הסיפור מתקבל הרושם כאילו משה הוא הילד הראשון שנולד להוריו לאחר נישואיהם, על כן פירשו חז"ל (סוטה יב ע"א ועוד) שעמרם חזר ונשא את אשתו לאחר גירושיה.

³ מדרש חז"ל במגילה יג ע"א מזהה את בת פרעה עם "בְּתִיָּה בַת-פְּרָעָה" מדבחה"א ד:יח, אך מידע זה לא היה מופיע בסיפור בכל מקרה, שכן זהו שמה העברי של בת פרעה ולא שמה המצרי שבו נודעה באותו זמן.

⁴ בלי לטעון טענת זיהוי לפרעה ששעבד את בני ישראל, אזכיר להדגמה שלרעמסס השני היו 60 בנים ו-60 בנות, וכך אף אם היה אפשר להכיר לפי פאר הלבוש צאצא של פרעה, הרי קשה היה לדעת את שמו.

⁵ אירוניה זו מצטרפת לקודמתה: "הִבָּה נִתְחַכְמָה לּוֹ פֶּן-יִרְבֶּה", אבל "וְכֹאֲשֶׁר יַעֲנֶה אֹתוֹ פֶּן יִרְבֶּה" (א:י-יב).

⁶ המדרש בויקרא רבה (פרשה א סימן ג) מזכיר כמה שמות למשה על פי דבחה"א ד:יח, והמדרש באוצר המדרשים ע' 358 (ובילקוט שמעוני תורה רמז קסו) מייחס לכל אחד מהשמות הללו מקור מבני משפחתו של משה ולעמו.

⁷ מלבד זה קרוב לוודאי שהאם הייתה אסירת תורה למושיעת בנה, ובשמחה אימצה את השם החדש שנתנה לו.

שיתוף הקורא בתחושות גיבורי העלילה על ידי שתיקה, קיים גם בהמשך. משה מכה איש מצרי חסר שם ומוכיח שני עברים נצים בלי לדעת את שמם כמובן, שכן הוא יוצא מהארמון המרוחק מהוויית העבדים ונקלע למצבים שבהם מראה עיניו בלבד משרת אותו להבנת המתרחש, ואף אם היה שומע את שמות האנשים, הרי היו אלה חסרי משמעות עבורו.

סיפור פגישת משה עם שבע בנות יתרו כהן מדיין אינו חורג מכלל זה (ב:טז-יז): "וּלְכַהֵן מְדִיָּן שֶׁבַע בָּנוֹת וּתְבֵאנָה... וּתְמַלְאנָה אֶת-הַרְהֻטִים לְהַשְׁקוֹת צֶאֱן אֲבֵיהֶן. וַיָּבֹאוּ הָרְעִים וַיִּגְרְשׁוּם וַיִּקְּם מֹשֶׁה וַיּוֹשֶׁעַן וַיִּשְׁקֶן אֶת-צֹאֲנָם". אפילו נערה אחת אינה נזכרת בשמה, ולא נזכר שם האב, אך הכותב מציגן כבנות כהן מדיין, כיוון שמידע יוצא דופן זה היה יכול לבוא לידיעת משה בעמדו על יד הבאר בזמן הריב. בכל התרבויות שאנו מכירים העריכו את כוהני הדת ואף יראו מפניהם, ואיש לא היה מעלה על דעתו להתנכל לבני משפחותיהם, על כן המידע על זהות אבי הבנות נקלט בזרותו אצל משה. הזכרת שמו, רעואל, כשהבנות חוזרות הביתה, רומזת לסיבת גינויו על ידי בני חברתו.⁸ עוד היא מעידה על קשר רוחני אפשרי לערכים של משה, שמאפשר גם קשר נישואים ביניהם. מול חסכנות עקיבה זו בולט עודף המידע שבהזכרת שמות המיילדות, אך התבוננות מעמיקה תראה שעודף מידע זה מוגש בסגנון מופרז והצהרתי. במקום לומר בפשטות 'ויאמר מלך מצרים למיילדות העבריות שפרה ופועה בילדכן וכו'', נזכרים השמות במשפט לוואי שמאלץ את הכותב לחזור שוב על המילה "ויאמר" (א: טו-טז): "וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמֵיִלְדֵי הָעִבְרִית אֲשֶׁר שָׁם הָאֵחָת שְׁפָרָה וְשֵׁם הַשְּׂנִית פּוּעָה. וַיֹּאמֶר בְּלִדְכֶן אֶת-הָעִבְרִית וַרְאִיתֶן עַל-הָאֲבָנִים אִם-בֶּן הוּא וְהַמֶּתֶן אֹתוֹ וְאִם-בַּת הוּא וְחָיָה". מכאן נראה רמז שפרעה הוא שהכריז ברבים את שמותיהן של המיילדות הללו כמיילדות הרשמיות שהוא מינה, כדי שתהיה להן סמכות לחזור לכל בית ולבצע את זממו, אלא שהן לא שיתפו עמו פעולה. כאן המקום שבו הכתוב משנה את השיטה, וכמו שעשה אצל בת פרעה הוא חוזר בהגזמה אירונית על כינוין "מיילדות"⁹ ולא על שמן, לומר שבמקום להמית כרצון המלך הן הביאו חיים לעולם כפי שעושה כל מיילדת ראויה לשמה.

השתיקה סביב השמות נעלמת כאשר מדובר באבות האומה,¹⁰ וחזרה מופרזת במיוחד יש על שמות שלושת האבות הראשונים. בפעם הראשונה יש הצדקה להזכרתם: "וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת-נַאֲקָתָם וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת-בְּרִיתוֹ אֶת-אֲבֹרָהֶם אֶת-יֶצְחָק וְאֶת-יַעֲקֹב" (ב:כד), אך בהמשך הפרשה אין בזה כל הכרח. בכל זאת אלוקים אינו מסתפק בהצגת עצמו לפני משה כאלוקי אביו: "אֲנִי אֱלֹהֵי אֲבִיךָ", אלא מוסיף: "אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם אֱלֹהֵי יֶצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב" (ג:ו), אף שמידע זה אינו חשוב למשה באותה עת. וכיוצא בזה בהוראות שאלוקים נותן למשה בעקבות שאלותיו: "הֲיֵנָה אֲנִי בָא אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתִּי לָהֶם אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם שְׁלַחְנִי אֲלֵיכֶם וְאָמְרוּ-לִי מַה-שָּׁמוֹ מֵה אָמַר אֲלֵהֶם"? (שם:יג), ולאחר שה' משיב לשאלתו, הוא ממשיך ומציג עצמו בצורה כללית ובצורה פרטנית: "פֹּה-תֹאמַר אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם אֱלֹהֵי יֶצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב שְׁלַחְנִי אֲלֵיכֶם" (שם:טו). ואם לא די בכך, מיד ניתנת למשה מטלה נוספת שגם בה מפורטים השמות לאחר הגדרה כוללת:

לֵךְ וְאֶסְפַּף אֶת-זַקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נִרְאָה אֵלַי אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם יֶצְחָק וְיַעֲקֹב לֵאמֹר פֶּקֶד פְּקֻדָּתִי אֲתֶכֶם וְאֶת-הָעֲשׂוֹי לְכֶם בְּמִצְרַיִם (שם:טז).

אף אות הנחש ניתן למשה בדרך דומה: "לְמַעַן יֵאֱמִינוּ כִּי-נִרְאָה אֵלַיךָ ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֶם אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם אֱלֹהֵי יֶצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב" (ד:ה). נראה שהדגשה חוזרת זו נובעת ממהותו של ספר שמות, כפי שהציג אותה רמב"ן:¹¹

ונתיחד ספר 'ואלה שמות' בענין הגלות הראשון הנגזר בפירוש ובגאולה ממנו, ולכן חזר והתחיל בשמות יורדי מצרים ומספרם אעפ"י שכבר נכתב זה, בעבור כי ירידתם שם הוא ראשית הגלות, כי מאז הוחל. והנה הגלות איננו נשלם עד יום שובם אל מקומם ואל מעלת אבותם ישוּבו; וכשיצאו ממצרים, אעפ"י שיצאו מבית עבדים עדין יחשבו גולים, כי היו "בארץ לא להם" (בר' טו:יג), נבוכים במדבר (ע"פ שמ' יד:ג). וכשבאו אל הר סיני ועשו המשכן, ושב הקדוש ברוך הוא והשרה שכנתו ביניהם - אז שבו אל מעלת אבותם, שהיה סוד א-לוה עלי אהליהם, והם הם המרכבה, ואז נחשבו גאולים; ולכן נשלם הספר הזה בהשלימו ענין המשכן ובהיות כבוד ה' מלא אותו תמיד.

לפי הניתוח של רמב"ן, 38 מתוך 40 פרקי ספר שמות עוסקים בגאולה, אך מתברר שהעבדות והעינוי שמצריכים גאולה זו נזכרים בקיצור רב, ובייחוד עובר הספר בשתיקה על הסיבה העיקרית להתרחשותם. אמנם ספר שמות מביא את פחדו של פרעה מבני ישראל כמניע למעשי הרשע שלו נגדם, אולם אינו מסביר מדוע לא הגן ה' על בני ישראל כפי שעשה לאבותיהם לאורך ספר בראשית. שתיקה זו טומנת בחובה תוכחת סמויה הרמוזה בהזכרה הראשונה של האבות: "וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת-נַאֲקָתָם וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת-בְּרִיתוֹ אֶת-אֲבֹרָהֶם אֶת-יֶצְחָק וְאֶת-יַעֲקֹב" – משמעות אמירה זו היא שרק זכות אבות ונאמנותו של ה' לשבועתו הביאו לגאולת ישראל ממצרים, ומכאן שכל

⁸ פרשנות חז"ל בשמות רבה א, לב היא שהרועים התנכלו לבנות משום שאביהן מאס באילילים שהיה עליו לשרת.

⁹ חמש פעמים, במקום שאין הכרח לכנותן כלל, והקורא חש בהדגשת היתר.

¹⁰ הפרשה נפתחת בהזכרת שמות יעקב ובניו שבאו מצרימה, אף שזאת אינפורמציה עודפת, שכן נמסרה כבר בבראשית מ"ו, וספר שמות היה יכול לפתוח במילים "ויהי אחרי מות יוסף" ותו לא.

¹¹ הנוסח על פי מהדורת מקראות גדולות 'הכתר'.

הצבעה חוזרת ונשנית על האבות מרמזת אף היא שאין הבנים ראויים להגנה מצד עצמם,¹² ואף היו ראויים לכליה, כפי שתיאר יחזקאל בפרק כ: ז-ט.
 אמת מרה זו יש לשנן באוזני בני ישראל למען שיפור התנהגותם בעתיד, אך אי אפשר להזכירה בפירוש בספר שעיקרו סיפור גאולתם, על כן די יהיה לפי שעה בחזרה מרמזת על שמות שושביני הגאולה, חזרה שתבטא בו-זמנית הן את איתנות הגאולה מצד הגואל הן את שבריריותה מצד הנגאלים ותרמוז לבנים שעליהם לדבוק בדרכי האבות לטובתם.

יונה בר מעוז
 המחלקה לתנ"ך
 ומפעל מקראות גדולות הכתר

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
 כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>

¹² לוי זכה להדגשה מיוחדת בפסוק המדבר על הולדת משה: "וַיִּלְדֵּךְ אִישׁ מִבֵּית לְוִי וַיִּקְרָא אֶת-בְּתוּלָתוֹ" (ב:א), ומכאן רמז על מעמדו השונה משל שאר השבטים, כנראה ממדרש שמות רבה, ה טז, וממדרש תנחומא, בהעלותך ח.